

Бранислава Б. Вучковић¹
Универзитет у Приштини са привременим
седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет, Катедра за социологију
Косовска Митровица (Србија)

323.1(=163.41)(497.115)
316.75
Прејледни научни рад
Примљен 24/07/2024
Измењен 11/09/2024
Прихваћен 08/10/2024
doi: [10.5937/socpreg58-52373](https://doi.org/10.5937/socpreg58-52373)

ОБЛИЦИ НАМЕТНУТОГ ЗАБОРАВА У ФУНКЦИЈИ ПРОМЕНЕ ИДЕНТИТЕТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ²

Сажетак: Односи моћи на Косову и Метохији данас стављају српску заједницу у маргинализован положај, а то је управо онај тип друштвених група чије је сећање као супротстављено званичном и као израз тежње за очувањем сопственог идентитета у непријатељском окружењу било предмет истраживања на којима се конституисала култура сећања као дисциплина. Колективно сећање се конституише у дијалектици памћења и заборављања. Сећање маргинализованих група као есенцијални елемент њиховог идентитета истовремено је супротстављено званичној политици сећања. Полазећи од класификације облика заборављања, коју нуди Алаида Асман, покушаћемо да објаснимо начине, али и узроке и потенцијалне последице наметања заборав српске културе на Косову и Метохији.

Кључне речи: политика сећања, политика заборављања, облици заборављања, идентитет, Косово и Метохија

Прашћемо, али не заборављамо
(Герман, + Патријарх српски, 1984³)

УВОД – ЗАБОРАВЉАЊЕ, ПАМЋЕЊЕ, СЕЋАЊЕ

Наизглед пригодно, на православни Божић, 7. јануара 2024. године, приштински портал *Koha* објавио је текст о Цркви Свете Петке у Призрену. Аутор текста, Агон Резја [Agon Rrezja], потписан као византолог и докторанд Свеучилишта у Загребу, изградњу цркве приписује Дарданцима, кроз текст прати њену даљу историју као

¹ branislava.vuckovic@pr.ac.rs; ORCID [0000-0003-4534-0554](https://orcid.org/0000-0003-4534-0554)

² Истраживање је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03/200184)

³ На освећењу српског православног храма у Јасеновцу.

византијског епископског седишта од 5. до 13. века, када је Косово освојио српски краљ Стефан Милутин. Цркву уништену у византијско-српским ратовима, према писању албанског византолога, српски краљ је обновио и посветио Светој Марији, Богородици Љевишкој, „како би створила нови српски идентитет, али је колективно сећање мештана остало на старом називу, Света Петка [Shën Premtës]”⁴. Реч је, дакле, о српској православној цркви Богородица Љевишка, која је као део средњовековних споменика на Косову и Метохији уврштена на Унескову листу угрожене светске културне баштине након што су је Албанци спалили у таласу насиља марта 2004. године.

Да ли се из колективног сећања мештана, које Резја помиње, Црква Свете Петке 2004. године преселила у заборав или се у заборав мора преселити Богородица Љевишка из сећања оних који су је и након тог последњег скрњављења обновили?

Предмет овог рада су управо облици заборављања, односно покушаји онемогућавања одржања културе сећања српске заједнице на Косову и Метохији. Теорија заборављања Алаиде Асман и облици заборављања, како их она дефинише, пружају одговарајући теоријски оквир за сагледавање практичних последица односа привремених косовских* власти према српском културном наслеђу на КиМ. Циљ је указати на праксу активне политике заборављања, која се намеће Србима на КиМ, и пружити могуће научно-теоријско објашњење узрока, механизма и последица те политике по културни идентитет.

ЗАБОРАВЉАЊЕ, ПАМЋЕЊЕ, СЕЋАЊЕ

Заборављање је и за друштва и културе, као и за појединце, нужан и природан процес, за разлику од сећања и памћења, који захтевају улагање напора у процесуирање информације и осмишљавање начина за њено чување. Од почетка времена, како то духовито запажа Виктор Мајер-Шенбергер [Viktor Mayer-Schönberger] (2009), заборављање је било норма, а памћење изузетак. Занемарену а врло значајну улогу заборављања за личност појединца и колективитета истицали су филозофи (Ниче), психолози (Фројд), уметници, књижевници, али ретко истраживачи у области социологије, културологије и културе сећања.

Сећање у основи чине два процеса, први је чување (складиштење) информација, други је њихово активирање (призивање у сећању) (Mayer-Schönberger, 2009), што је одлика и индивидуалног и колективног сећања. Фина дистинкција између та два процеса пресликава се на терминолошку дистинкцију између памћења и сећања, које на колективној равни процеса Алаида Асман [Aleida Assmann] (2008) разликује као – архив и канон, а Куљић (Kuljić, 2006) их јасно раздваја као складиштење (памћење) и актуализовање сачуваног садржаја (сећање). Сећање се, уз идентитет и културни континуитет, може појмити и као део тријаде у којој се стиче колективно, културно памћење, како то чини Јан Асман [Jan Assmann]. Иако по вокацији египтолог и, стога, пажњу усмерава на старе цивилизације, Асман у својим истраживањима културног памћења, долази до закључка да је оно несумњиво израз смисла за дату културну заједницу и

⁴ <https://www.koha.net/shtojca-kulture/404933/kisha-e-shen-premtes-ne-prizren-trashegimi-kulturore-universale-e-kosoves>

нераскидиво повезано са колективним идентитетом. „Друштва имагинирају слике о себи и континуирају кроз генерације властити идентитет, тако што изграђују културу сећања“ (Assmann, 2005, str. 20). Он јасно истиче учвршћивање идентитета као прво обележје културног сећања (J. Assmann, 2015, str. 65). Француски историчар Ернест Ренан [Ernest Renan] у често цитираном делу свог есеја „Шта је нација?“ заједничка сећања истиче као суштински везивни елемент нације, али он у истом делу наводи да је заборављање кључни фактор њеног креирања (према Minarova-Banjac, 2018).

У вези са заборављеним поставља се питање да ли се изгубило из памћења или из сећања, односно да ли се изгубила ускладиштена информација или наша способност да дођемо до ње. Код индивидуалног сећања, дилема није апсолутно разрешена, док код колективног, става смо да је заборављање двојак процес – до њега може доћи или губљењем одређеног културног садржаја из архива или из канона, односно памћења или сећања. Последице ова два различита узрока заборављања, такође су различите. У првом, заборављање је апсолутан и неповратан процес јер је изгубљена информација. У другом случају, ипак, нове друштвене околности могу довести до призивања сећања потиснутог у архив, јер је изгубљен пут до информације а не сама информација, те се веза са њом може поново успоставити.

Најрадикалнији вид заборављања текао би у оба правца: информација је и избрисана из памћења и онемогућена је њена реконструкција у сећању новим симболичким формама израза. То води апсолутном заборава.

Друштвени контекст у коме се процеси памћења и заборављања одвијају није неутрално окружење већ детерминанта могућности памћења. Колективно сећање и заборављање је тачка деловања политичких утицаја, друштвене моћи и разноврсних партикуларних интереса. Осим што је друштво то које нуди оквир памћења и нужен услов памћења, како је писао Албваш [Halbwachs] (1992), одбацујући сваку могућност сећања ван друштва, трансгенерацијски облици сећања, политичко и културно сећање⁵ су директно обликовани одозго надолу, ослањају се на трајније материјалне представе, јавне догађаје који укључују већи број људи и образовање; то су институционализовани облици сећања (Assmann, 2015, str. 76). Колективно заборављање се, као и колективно памћење, само у мањој мери може манифестовати као спонтан, нужен процес условљен ограничењима памћења. То је, пре свега, планиран и осмишљен, институционално подржан пројекат. Стога, као што можемо говорити о политикама памћења, можемо и о политикама заборављања, јер се колективно сећање конституише у сплету ових двају процеса. Заборав као званичну политику налазимо још у античкој Грчкој, 403. п. н. е., када је с циљем помирења, декретом забрањено сећање на злочине и непочинства у претходним сукобима. Вестфалски мировни споразум је садржавао истоветну забрану сећања, заборав су као званичну политику прокламовали и Чарлс II и Луј XVIII (Connerton, 2011). И када није тако експлицитно формулисана, политика заборава је имплицитно садржана у нпр. односу Аустралије према аборицинском становништву, шпанској државној политици након Франкове смрти, или Немачкој након Другог светског рата.

⁵ За разлику од међугенерацијских облика сећања, индивидуалног и друштвеног, која су краткорочна, хетерогена и нејасна, развијају се одоздо на горе (Assmann, 2015).

ЗАБОРАВЉАЊЕ У ТЕОРИЈИ АЛАИДЕ АСМАН

Значај сећања је, нарочито након Другог светског рата, широко препознат и у теорији и у пракси, али се заборављање ноншалантно превиђало као прост недостатак сећања. Ипак, и заборављање има своју есенцију, различите појавне облике и друштвену функцију.

Уобичајено схваћени као антоними, сећање и заборављање су заправо комплементарни процеси у чијој дијалектици се конституише колективно памћење. Селекција садржаја који ће се фиксирати, сачувати и инкорпорирати у постојећу културу, подразумева и селекцију онога што ће се потиснути и оставити у прошлости јер не погодује савременој колективној аутобиографији. Културно сећање је динамична појава, увек израз савремених тежњи и, стога, подложно променама. У интеракцији памћења и заборављања „културно сећање има уграђен капацитет за текуће промене, за иновације, трансформације и реконфигурације“ (Assmann, 2015, стр. 82).

Потпуно заборављање, као и потпуно сећање, ретко су доступни екстреми између којих се могу препознати различити ступњеви и облици памћења. Аналогно својој теорији сећања, које дистингуира као пасивно и активно, Алаида Асман истиче два вида заборављања у динамици колективног памћења:

1) активно је оно заборављање које је последица расипања, занемаривања и застаревања материјалних трагова, очуваних реликата који су латентно присутни и предмет су археологије;

2) пасивно заборављање је последица разарања, често насилног, цензуре или вандализма, у сваком случају води уклањању памћења, остављајући празнину (Assmann, 2018, стр. 17).

Пасивно заборављање није коначно, оно оставља могућност поновног присећања. Активно, с друге стране, вероватније неће бити превазиђено. Уништени споменици не могу се поново створити; реконструишу се њихове копије или се симболички приказују, али степен до ког они могу реактуелизовати сећање је нижи у односу на оригинал јер промена носилаца сећања детерминишуће делује на могућности симболичког израза (Vučković, 2022), што опет потврђује тезу о различитим степенима, контекстима и модусима заборављања.

Практични појавни облици заборављања у контексту културног памћења су многобројни. Типологија модуса заборављања коју нуди Алаида Асман (Assmann, 2018) је, како и сама ауторка наводи, непотпуна, али и као таква представља корисну основу за пропитивање начина и модела заборављања. Брисање трагова, прикривање, сакривање, ћутање, игнорисање, промена функције, неутралисање, порицање и губљење су модуси заборављања, односно начини на које се заборав постиже (како се заборавља). Облике заборављања, како их описује Асманова (Assmann, 2018), с друге стране, можемо схватити у контексту њихових различитих функција за културу у којој се појављују (зашто се заборавља).

ОБЛИЦИ ЗАБОРАВЉАЊА И ДЕМОНСТРАЦИЈА ЊИХОВЕ ПРИМЕНЕ У ФУНКЦИЈИ ПРОМЕНЕ СРПСКОГ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Попут Шактера [Schacter] који је истражујући заборављање из угла психологије и неуронауке утврдио седам „грехова памћења“ (Schacter, 1999), потом и Конертон [Connerton] који је у домену колективног сећања описао седам облика заборављања⁶ (Connerton, 2011), и Алаида Асман облике заборављања класификује у седам категорија, али то чини на друкчији начин, пре свега не оцењујући их као вредносно позитивне или негативне.

1. Аутомајско заборављање

Највећи део прошлости се губи у природном току смене генерација. Сва очувана сећања само су делић онога што се у прошлости збило. Аутоматско заборављање је управо онај основни облик заборављања као природног и нужног процеса до кога воде ограничења памћења, и појединачног и колективног.

Аутоматско заборављање има своју материјалну страну која се огледа у пропадању или техничком превазилажењу остатака прошлости (ретки технички превазиђени употребни предмети које можемо видети у музејима сачувани су примерци наспрам мношине заборављених) и друштвену страну која се заснива на обезвређивању искустава старијих генерација (Assmann, 2018, str. 30).

Сваки вид колективног памћења заправо је свесно супротстављање овом процесу, а он, будући да је аутоматски, није део политике заборављања осим у оном смислу да се неки садржаји њему препуштају, да му се кроз активне политике сећања не супротставља.

2. Огђено заборављање – улазак у архив

Аутоматском заборављању измичу предмети похрањени у архивима, библиотекама, музејима... „Иако складиштење спада у оне досадне послове, занемарене преко сваке мере и наизглед мање вредне, у мнемотехничком процесу оно ипак представља темељни и одлучујући чинилац“, сматра и Дебре, додајући да „(ц)ивилизација постоји ако постоје хангари, резервоари, депои, складишта, бране, оставе и сл.“ (Debray, 2000, str. 30).

Архивирање Асманова интерпретира као пасивно памћење, што бисмо могли схватити као потенцијал за сећање, јер оно није делом активне културе сећања. Архивски материјал налази се „у стању латентности“ (Assmann, 2018, str. 36), између заборављања и сећања. Као ускладиштена меморија, архивски материјал може,

⁶ Позитивни облици заборављања су, сматра Конертон, прескриптивно заборављање, конститутивно у изградњи новог идентитета и поништење, док негативним означава репресивно брисање, структуралну амнезију, планирано застаривање и понижавајућу тишину (Connerton, 2011).

у зависности од друштвених околности и савремених политика памћења, или бити реактуелизован, призван у сећање, односно у термилошком регистру Асманове, прећи у канон, или ће из архива временом отићи у заборав.

Ратна дешавања 1999. године (а и у годинама које јој претходе), присилне миграције српског становништва са Косова и Метохије и демонтажа институција Републике Србије, укључујући и оне које се непосредно баве очувањем материјалног културног наслеђа, угрозили су очување већ архивираног материјала и његово даље похрањивање.

Најупечатљивији пример стања архива (у значењу у ком тај термин користи Асманова) и односа новоуспостављених институција у Приштини према складиштењу српске културе представљају библиотеке. Велики део библиотечног фонда највеће библиотеке у покрајини, „Народне и универзитетске библиотеке Иво Андрић“, остао је након рата у Приштини, недоступан заједници која је носилац сећања похрањеног у њој, док је део пренет у Београд, а потом у Косовску Митровицу, у нове просторије из којих је, најзад, наложено исељење⁷. Гњиланска библиотека је остала без целокупног књижног фонда, изгубљене су и бројне школске и факултетске библиотеке⁸. Истовремено, Народни музеј у Приштини је остао без десетина хиљада експоната, али су они макар сачувани у новом институционалном оквиру. Ускладиштене детаље прошлости налазимо и у манастирским и црквеним ризницама, које су више пута биле на мети напада и пљачки због своје материјалне вредности, али је истовремено изгубљена и симболичка и потенцијална вредност за сећање.

Свему томе можемо додати и архиве бројних институција, републичких или покрајинских, најзад и Универзитета у Приштини, чије су архиве остале без докумената неопходних да се оцрта њихова историја и без могућности да се јасно очува у сећању.

Архив је, дакле, раскршће са ког очувани материјал може прећи у заборав или сећање; правац одређују институционални чиниоци колективног сећања које је детерминисано актуелном политиком памћења. Како је приступ институцијама Републике Србије архивском материјалу добрим делом онемогућен, а доминантан политички утицај (па и у домену политике памћења) институција самопроглашене државе, одгођено заборављање се постепено реализује као фактичко заборављање.

⁷ <https://radiomitrovicasever.com/2024/05/10/uns-listu-jedinstvo-i-zaposlenima-u-univerzitet-skoj-biblioteci-nalozeno-da-se-isele-zbog-prodaje-poslovnog-prostora/>

⁸ Складиштење на КиМ као да стално почиње изнова. Сваки од бројних ратних сукоба, погађао је и архиве, нарочито библиотеке. Историја бележи да је Велика сеоба Срба 1670. године укључивала и селидбу библиотеке Пећке Патријаршије, библиотека призренске Богословије уништена је током Првог светског рата, а поново обновљени фонд је 1999. године исељен у Ниш.

3. Селективно заборављање⁹

Сећање је, већ смо поменули, увек селективно, оно је избор између онога што се чува и што се одбацује. Последично, и заборављање је предмет селекције на два различита начина. Прво, заборављено бива оно што је остатак након селекције драгоценог за сећање и чување, дакле оно што се перципира као неважно или тако перципирано уопште није предмет пажње. Други начин јесте свестан избор онога што се неће утврђивати у колективном сећању, догађаји, личности или слике прошлости који неће добити споменике, датуме у календару националних празника или наставне јединице у школским програмима. У првом случају се заборавља по моделу губљења, у другом је реч о брисању, прикривању, сакривању, ћутању, игнорисању. У оба случаја, критеријум селекције је компатибилност са вредностима, визуром будућности и колективним идентитетом.

Памти се увек и једино у друштву, друштво задаје оквире памћења, чак и индивидуалног, а свакако колективног, устврдио је још Албваш. Друштвени оквири памћења су „инструменти које користи колективно памћење да реконструише слику прошлости која је у складу, у свакој епохи, са преовлађујућим размишљањима друштва“ (Halbwachs, 1992, str. 40), и у тим, савременим интересима друштва задатим оквирима се врши селекција. Кључно питање у вези са овим обликом заборављања јесте ко врши селекцију. Моћ да задаје оквире памћења на Косову и Метохији претежно је у рукама албанских власти у Приштини, које директним насилним интервенцијама теже да утичу на селекцију сећања и заборављања у корпусу културног идентитета српске заједнице.

Видовдан је прошао процес селекције у српској култури, изабран је и утврђен као део културног памћења. Символика Видовдана прожима читаву српску културу, чест је мотив уметничког стваралаштва, уврштен је у календар националних празника. Споменички комплекс на Газиместану, месту на коме се одвила Косовска битка, догађај из кога Видовдан и косовски мит црпе¹⁰ своју симболику, место је централне

⁹ Иако Алаида Асман селективно заборављање истиче као посебан облик заборављања (Assmann, 2018), селективност је заправо инхерентна одлика колективног заборављања у свим његовим појавним облицима. И када је реч о одгођеном или репресивном, конструктивном или дефанзивном забору, он је предмет селекције, или последица селекције онога што ће се памтити. Чак и аутоматско заборављање индиректно је последица селекције: наслеђе препуштено пропадању није прошло процес селекције као вредно очувања у сећању.

¹⁰ Слабљење значаја косовског мита као идентитетске одреднице српског народа се не рефлектује само на локално српско становништво већ на етнички корпус у целини и његов идентитет. Темељно редефинисање српског културног идентитета на КиМ посматрамо кроз призму етничког конфликта и наметања заборављања са циљем (де)конструкције колективног сећања као основе легитимације новог политичког поретка и покушаја успостављања државности Косова. За продубљенију анализу, процес деконструкције косовског мита као једне од централних нити српске културе може се сагледати и у ширем контексту светског капиталистичког система и идеологије неолиберализма. Антонић „културно-идентитетско преумљење“ тумачи као део културног рата и демонтаже културе који се на ободу светског система примењују на снажне етно-културне идентитете „непослушних“ (Antonić, 2015; Antonić, 2016). „Укидање интегративних елемената српске културе, заправо, први је корак ка претварању (декомпозицији) ‘народа’

прославе, место сећања *par excellence* (Nora), окупљања и уприсутњавања (Ј. Асман) сећања и смисла који он уноси у српску културу. Јер, како се колективна сећања креирају и призивају само у друштвеној групи којој припадамо и група нам пружа „средства/начине да их реконструишемо“, споменици као места окупљања и прославе као време окупљања потврђују значења у сећању. Тај вид реконструкције сећања на Видовдан се на Косову и Метохији систематски отежава на више различитих начина: хапшењима, строгим мерама контроле које попримају репресивни облик, и уопште осећајем несигурности да се на Газиместан дође, услед чега је 2023. године Епархија Рашко-призренска чак донела одлуку да се парастос косовским јунацима не служи на Газиместану већ у манастиру Грачаница¹¹.

Селективно се потискују у заборав и догађаји из заједничке српско-албанске прошлости некомплементарни са званичном политиком изградње косоварског идентитета. Наметање назива Косово (или чак Косова), потискивање Метохије¹² из назива покрајине, све ређе понављање, гура га у заборав са свим семантичким и историјским богатством које сам у себи носи.

4. Заборављање које кажњава (*damnatio memoriae*) и репресивно заборављање

Заборављање које кажњава је најнепосредније условљено политичким окружењем. Историјски, корене ове праксе налазимо у Римском царству где *damnatio memoriae* представља одлуку сената о симболичком уклањању претходног императора из сећања, као чин ретроспективног одузимања части (Whitling, 2010). Овај облик наметнутог заборава примењује се на непријатеља као казна којом се пориче његово постојање. „Људи чије је име избрисано из анала и уклоњено с камених споменика симболички умиру и други пут“ (Assmann, 2018, стр. 47). *Damnatio memoriae* је врло речита пракса, семантички богата, јер кроз оно што жели да избрише, много казује и о ономе ко одлуку о брисању доноси.

Репресивно заборављање се најдиректније намеће као ускраћивање права на сећање, дакле оно је еклатантан облик политике заборављања. Селекција прошлих догађаја осуђених на заборав се одређује политички утврђеним оквирима памћења, те се репресивним мерама истискује оно што се у том оквиру не сме наћи јер је у несагласју са изграђеном аутоперцепцијом групе. Свака политика сећања подразумева контролисање (перцепције) прошлости, у складу са Орвеловом максимумом „Ко контролише прошлост, контролише будућност; ко контролише садашњост, контролише прошлост“ (Orwell, 1968), а у овом облику заборава то поприма нарочито репресиван вид. Примери и варијетети су бројни – уништене Будине статуе у Бамијану, уклањање

у ‘становништво’, а ‘државе’ у ‘територију’. А када се изврши та деконструкција, онда је веома лако да се тако добијена ‘грађа’ обликује у нове, пожељније структуре“ (Antonić, 2015, стр. 40).

¹¹ <https://radiokontaktplus.org/glavna/erp-ove-godine-bez-tradicionalnog-vidovdanskog-parastora-na-gazimestanu/31155/>

¹² Српски језик и ћирилично писмо се потискују на различите начине (v. Reljić, 2013), а „без језика и писма, тешко да се може говорити о етно-културном идентитету“ (Šuvaković, Kragović, 2015, стр. 301).

совјетских споменика у постсовјетским друштвима, спаљивање јеврејских књига у нацистичкој Немачкој, обележавање Дана победе у Европи без присуства и помена Русије, Спомен-обележје Казани на коме стоји посвета „убијеним суграђанима“...

Рушење споменика српске културе на Косову и Метохији, по свом обиму и систематичности, имало је размере културоцида (Vučković, 2021). Средњовековни манастири и цркве, укључив и оне под заштитом УНЕСКО-а, световни споменици значајним личностима и догађајима из српске историје (Вук Караџић, Доситеј Обрадовић, Његош), називи улица и топоними, највећма су збрисани са мапе Косова и Метохије у последњих четврт века. Све што има призив српског имена, подлеже казни брисања из сећања. Нарочиту пажњу може привући чињеница да су уклањани¹³ и споменици антифашистичкој борби, чиме се индиректно потврђује Шуваковићев став да вредност антифашизма¹⁴, уз православље (светосавље), српски језик, ћирилично писмо, Косовски завет, саборност и солидарност, и слободарство, чине идентитетске одреднице српске нације (Šuvaković et al., 2024).

Да су гробља и надгробни споменици први мнемотехнички инструменти ишчитава се и из односа приштинских институција према њима. Српска гробља су сведоци континуитета живота и културе Срба на КиМ, те су морала бити потиснута у заборав – рушењем, скрнављењем, бетонирањем... (Reljić, 2020).

Ипак, цинизмом се издваја измештање спомен-обележја ослободиоцима Приштине приликом француско-немачке церемоније обележавања Дана примирја, 11. новембра 2023. године, на војном делу православног гробља у Приштини. Француски и немачки амбасадор су у заједничкој изјави појаснили да је претходних година ова церемонија била „окаљана полемикама у појединим медијима на Косову око присуства споменика којим се одаје почаст српским војницима који су страдали између 1912. и 1918.“¹⁵, те је споменик измештен „неколико метара даље“ како се не би нашао у кадру на фотографијама и видео-записима. Тела сахрањених војника, додали су амбасадори, нису измештана, практично представљајући том изјавом суштину културе памћења у социјално-конструктивистичкој теоријској перспективи – прошлост се не може изменити, али се сећање изнова конструише у новим друштвеним околностима.

¹³ Тамо где нису уклоњени, ови споменици су подвргавани семантичком редефинисању, попут Партизанског гробља у Приштини на коме се пострадалим жртвама фашизма додају и борци ОВК (Vučković, 2021).

¹⁴ Насупрот томе, Куљић супротставља вредности антифашизма (као симбола рационализма, мултикултурализма, братства и јединства и левице) и Хиландара (као симбола религијског и националног ексклузивизма, конзерватизма и деснице) као две опречне вредносне оријентације у српској култури сећања (Kuljić, 2006a). Иако се опречне тенденције могу уочити у сваком друштву, па и српском, нарочито у временима великих друштвених превирања, а најзад култура сећања подразумева плуралитет сећања, сматрамо неутемељеним овако искључиво супротстављање вредности православља (чији је Хиландар симбол) антифашизму, јер у суштинским карактеристикама оба вредносна обрасца нема такве супротстављености. Ако тенденције супротне антифашизму и постоје у српској култури сећања, неоправдано их је везивати за вредности православља.

¹⁵ <https://kossev.info/francuska-i-nemacka-ambasada-potvr-dile-da-su-pomerile-spomenuk-srp-skim-vojnucima-pritom-razocarani-zbog-pogresnog-tumacenja-njihovog-gesta/>

5. Дефанзивно и саучесничко заборављање ради зашїїиїе њочинилаца

Дефанзивном заборављању се тежи с циљем заштите сопственог идентитета или савремених интереса од „грехова“ прошлости. Затирање трагова прошлости у колективном сећању једног друштва спроводи се онда када она може постати основом осуде. Саучесничко заборављање се може подстицати и услед табуа, у случајевима злостављања, нарочито сексуалног.

Чувена максима да историју пишу победници сажето изражава суштину овог облика заборава, јер „историја није ни славна ни срамна, већ то може бити само наш однос према њој, а он је тесно повезан са консензусом ко одлучује шта ће се, због чега и на који начин памтити, интерпретирати и презентовати“ (Božić Marojević, 2022, стр. 261–262). Након сукоба, свака од сукобљених страна се сећа својих победа и жртава са своје стране, али не и својих злодела и жртава тих злодела. Све велике победе су сачуване у колективном сећању као чисте и морално неупитне, а најчешће су забором пречишћене.

У заборав се потискују српске жртве рата на Косову и Метохији, уз саучесничко ћутање о злочинима над Србима. Кроз исти, дефанзивни филтер заборава пропушта се и сећање на улогу ОВК, глорификује и морално уздиже њена улога као војничке (а не терористичке) организације. Адем Јашари поприма размере митског јунака. Дан његове смрти се обележава као национални празник Косова*, назива се оцем нације, а борба ОВК чији је члан био епопејом¹⁶. Меморијал њему посвећен изграђен је у Преказу, приштински аеродром носи његово име, као и касарна у истом граду, испред аеродрома је споменик њему посвећен. У заборав се, међутим, потискују акције ОВК, све њене цивилне жртве, како српске тако и албанске, а дефанзивно ћутање прикрива и методе борбе и обрачуна са неистомишљеницима. Поштовање овакве слике прошлости се намеће и Србима, одавањем поште палим борцима у Скупштини Косова*, а саучесничком забору се препуштају и жртве НАТО агресије, како српске тако и албанске, док се датум завршетка бомбардовања обележава као Дан ослобођења¹⁷.

Однос према недавној прошлости потврђује да суштина културног памћења није чињенична већ вредносно-нормативна, па се исти догађаји на Косову и Метохији различито памте у српској и албанској визури. Да је, ипак, реч о наметнутом забору, ишчитава се из криминализације јавног пропитивања званичне слике прошлости. Председник привременог органа Општине Звечан, Иван Тодосијевић, 2019. године је осуђен на казну затвора због изјаве да је случај Рачак измишљен и искоришћен као повод за бомбардовање СРЈ¹⁸. Иако је његова казна поништена, забрана сећања је остала на снази.

¹⁶ <https://kossev.info/od-danas-na-kosovu-trodnevna-epopeja-ovk-oda-jasariju-i-ovk-hvalospevi-kbs-uzdizanje-istorije/>

¹⁷ <https://www.glasamerike.net/a/balkan-kosovo-proslava-25-godina-od-dolaska-medjunarodnih-snaga-nato/7652790.html>

¹⁸ <https://www.politika.rs/scc/clanak/521595/Ivan-Todosijevic-osuden-na-godinu-dana-zatvora-zbog-izjave-da-je-Racak-izmisljen>

6. Конструктивно заборављање: *tabula rasa* у служби новој политичкој или биографској поједици

У овом појавном облику, заборављање показује све своје позитивне аспекте, стављајући се у функцију превладавања губитка како би се конструисао нови идентитет у новим друштвеним околностима. Радикалне друштвене промене захтевају „уписивање“ нових садржаја у колективни идентитет, па и радикално редефинисање колективног сећања. Превредновање прошлости се спроводи кроз потискивање сећања која нису више сагласна са вредностима те друштвене групе како би се створило место за нова.

И конструктивно заборављање је често након грађанских ратова као претпоставка омогућавања мира и суживота: заборавља се несрећна заједничка прошлост зарад срећне заједничке будућности. Мисаони ток те врсте могао се наћи у европској политици након Другог светског рата, а практично се примењивао и у СФРЈ.

Читав процес конструкције косоварског идентитета на појавној равни има одлике конструктивног заборављања. Он се представља као превазилажење историје супротстављених религијских и етничких идентитета кроз изградњу новог грађанског идентитета. Стога се у заборав потискују елементи културног сећања Срба неуклопиви у тај нови идентитет. Како тај процес није део тежњи Срба (а ни Албанаца) на КиМ¹⁹, реч је о наметнутом облику заборављања.

Он се очитује у покушајима преименовања српског културног наслеђа у косовско, и у реконструкцији православних цркава али уз мењање њихове историје. Министарство културе Косова* је, без консултација са СПЦ, само током прошле године приступило реконструкцији православних цркава у селима Винарце и Горњи Стрмац, али су оне истовремено означене као римокатоличке цркве и део косовског културног наслеђа²⁰.

7. Терапеутско заборављање, збацивање историје прошлости

Терапеутско заборављање такође има за циљ превладавање прошлости насиља, али на начин друкчији од претходно наведених. У њему се изнова појављује чврста међуусловљеност сећања и заборављања, који заправо представљају две фазе збацивања терета прошлости. Први корак је, дакле, суочавање са прошлосту, а други њено превладавање с циљем постизања мира, аналогно хришћанској исповести или Фројдовој психоанализи. „Тиме што уводи политичке ритуале кајања и емпатијски учествује у сећању жртава, друштво помаже да се терет прошлости олакша“, омогућава „нов почетак, а трауматична историја може да постане прошлост“ (Assmann, 2018, str. 63).

¹⁹ Неприхватање косоварског идентитета, нарочито међу српском, али у знатној мери и међу албанском испитиваном популацијом, потврђују налази опсежног истраживања колективних идентитета на КиМ (више о овоме видети у Рорић, 2021, а о колективним идентификацијама на КиМ у Рорић, 2024).

²⁰ <https://www.kosovo-online.com/en/news/society/kosovo-ministry-culture-has-placed-church-gornji-strmac-under-protection-too-26-12>

Интензивна политика памћења и заборављања на КиМ, међутим, не иде у том правцу. Облици терапеутског заборављања који се могу препознати у јавном дискурсу су они који стоје на првом кораку, али и ту једнострано, као захтеви за извињење Србије за албанске жртве²¹, што показује да и нису у функцији помирења, већ даље легитимације поретка за који постоји настојање да се наметне.

ЗАКЉУЧАК

У случају признане цркве Богородице Љевишке стичу се сви наведени облици наметнутог заборава и целовита слика политике наметања заборава српске културе на Косову и Метохији.

Након скрнављења цркве 1999. године, припадници међународних снага на КиМ су је опасали бодљикавом жицом и затворили за посете и богослужење, чиме је она препуштена аутоматском заборављању, односно пропадању. Културно сећање почива на објективизованим културним формама, али и понављању ритуалних пракси кроз церемоније и јавна окупљања. Када је овај потоњи елемент изгубљен, Богородица Љевишка је истовремено потиснута у архив, у стање латентности као место сећања. Сви семантички слојеви дуге прошлости Љевишке чине њену културну вредност, али се епизоде те прошлости селективно бришу како би се избрисала из српског културног памћења, а њена предисторија се реконструише на танким историјским основама како то чини Резја [Agon Rrezja], али и бројни популарни текстови или туристички водичи²².

Богородица Љевишка је подвргавана и *damnatio memoriae* – из популарних публикација брише се њено српско име и префикс, представљена је као дарданско или византијско светилиште (Pavličić, 2015), најзад, брише се и она сама: два пута је рушена и паљена 1999. и 2004. године. Њена величина и вредност, али и заштита УНЕСКО-а нису дозволили потпуно брисање, па је примењено конструктивно заборављање: у служби изградње новог идентитета, Љевишка се уводи у комплекс косовског културног наслеђа. Читав Резјин текст се може тумачити у том светлу. Притом се саучеснички прећуткује да су ту „албанску“, „илирску“, „дарданску“ светињу рушили они чијој култури се тврди да припада. Од наведених облика заборава, у случају Љевишке не налазимо једино терапеутско заборављање, јер би оно подразумевало суочавање са прошлошћу, њено признање²³ и превазилажење сукоба које би намерно потискивање у заборав те прошлости могло да генерише.

²¹ <https://www.info-ks.net/vijesti/kosovo/30931/izvinjenje-bivsih-srpskih-zvanicnika-nedovoljno>

²² Један од туристичких водича на следећи начин представља Богородицу Љевишку: „Crkva ‘Svetog Petka’ (VI–XVI vek). Dugo vremena pre dolaska slavena u Prizrenu, ova je crkva poslužila kao svetilište njegovih građana, Dardana. (...) Kasnije su hrišćansko-slavenski-ortodoksni okupatori crkvu ‘Shën Premta’ preimenovali u ‘Sveti petak’, što u prevodu znači isto ‘Sveti Petak’. U drugoj polovini XVIII veka, kada se Prizren okupira od osmanlija, crkva se pretvara u džamiju (1756), dodajući joj minaret, i nazivajući je ‘Džuma Džami’ što u prevodu znači ‘Džami-petak’. Kasnije, sa promenom okupatora, sa ‘Džuma džamije’ se skida minaret i na njeno mesto se postavlja crkveno zvonu, i ponovo se preimenuje u ‘Sveti Petak’ (sic!)“ (према Pavličić, 2017, стр. 500).

²³ Једна од чињеница у прошлости Љевишке, коју би на тај начин требало уважити, јесте да је била предмет семантичког редефинисања, претворена у џамију у којој се молитва обављала

Појмове колективно сећање и колективни идентитет можемо прихватити само у заједништву, сматра Асманова (Assmann, 2015), па свако промишљање колективног сећања истовремено реферише и на одређени колективни идентитет. Сагледавајући своју прошлост „група стиче свест о свом идентитету у времену“ (Halbwachs, 2015, str. 58), стога свака радикална промена сећања значи и прекид континуитета и промену идентитета.

Да заборављање није нужно прекршај етичких норми нити лоша појава, готово да постоји консензус међу истраживачима сећања и памћења, од неуролога и психолога, до филозофа и социолога. Конертон (Connerton, 2011) чак три типа заборављања, од седам колико их укупно разликује, експлицитно назива позитивним, односно успешним у функцији одржања друштвене кохезије, али зато преостала четири изричито назива наметнутим супротно вољи и интересу оних којима се намеће. Промене образаца сећања наметањем заборава мењају есенцију идентитета и, самим тим, воде његовој промени. Како заборав у том случају није израз вредности саме групе и слике коју гради о себи, већ споља наметнут, реч је о насилној промени идентитета.

Метанаратив косовске (албанске) тежње за државношћу ослања се на тезе о историјском првенству на КиМ, „геноциду“ који су починили Срби и „херојској борби ОВК“ која је имала „ослободилачки карактер“; то су матрице на којима се гради колективно сећање. У сваком од ових аспеката нема простора за српско културно сећање и оно је подвргнуто систематском наметању заборава. Да је живот немогућ без заборава, Ниче (Nietzsche, 2021) је био сасвим у праву, али је смислен живот немогућ без сећања.

петком, Цума џамија или Џамија петка, те да отуд потиче и назив Света Петка који се, из незнања, користио неко време након што јој је враћена изворна функција.

Branislava B. Vučković¹
University in Priština in Kosovska Mitrovica,
Faculty of Philosophy, Department of Sociology
Kosovska Mitrovica (Serbia)

FORMS OF COERCED FORGETTING AS A FUNCTION OF IDENTITY CHANGE IN KOSOVO AND METOHİJA²

(Translation *In Extenso*)

Abstract: Nowadays, the power relations in Kosovo and Metohija have placed the Serbian community in a marginalized position, and this is exactly the type of social groups whose memory, as opposed to the official one and as an expression of the desire to preserve one's own identity in a hostile environment, was the subject of research that constituted the culture of remembrance as a discipline. Collective memory is constituted in the dialectic of remembering and forgetting. The memory of marginalized groups as an essential element of their identity is simultaneously opposed to the official politics of remembrance. Starting from the classification of the forms of forgetting offered by Aleida Assmann, we try to explain the ways, but also the causes and potential consequences of imposing the oblivion of Serbian culture in Kosovo and Metohija.

Keywords: politics of remembrance, politics of forgetting, forms of forgetting, identity, Kosovo and Metohija

We forgive, but we don't forget
(German, Serbian Patriarch, 1984³)

INTRODUCTION – FORGETTING, MEMORY, REMEMBRANCE

Seemingly suitable, on 7th January 2024, Serbian Orthodox Christmas, Priština portal *Koha* published a text about the Church of Saint Petka in Prizren. The author of the text, Agon Rrezja, signed as a Byzantinist and a doctoral student at the University of Zagreb, ascribes the construction of this church to the Dardanians, following through the text its further history as the Byzantine episcopal seat from the 5th century to the 13th century,

¹ branislava.vuckovic@pr.ac.rs; ORCID [0000-0003-4534-0554](https://orcid.org/0000-0003-4534-0554)

² The paper was financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia (Agreement No. 451-03-66/2024-03/200184).

³ At the sanctification of the Serbian Orthodox church in Jasenovac.

when Kosovo was conquered by Serbian king Stefan Milutin. According to this Albanian scholar of Byzantology, the church previously destroyed in the Byzantine-Serbian wars was renovated by the Serbian king and dedicated to Saint Mary, the Holy Virgin of Ljeviš, “in order to create a new Serbian identity, but collective memory of the local people kept the old name Saint Petka [Shën Premtës]”⁴. Therefore, this is the Serbian Orthodox church of the Holy Virgin of Ljeviš which, as part of the medieval monuments in Kosovo and Metohija, was put on UNESCO’s list of World Heritage in Danger after the Albanians burnt it down in the wave of violence in March 2004.

Did the Church of Saint Petka mentioned by Rrezja, move from the local people’s collective memory into oblivion in 2004, or must the Holy Virgin of Ljeviš move into oblivion from the memory of those who renovated it after this most recent desecration?

The subject of this paper is these very forms of oblivion and/or attempts of preventing the preservation of the culture of remembrance of the Serbian community in Kosovo and Metohija. Alaida Assmann’s theory of forgetting and forms of forgetting defined by her provide an appropriate theoretical framework for perceiving the practical consequences of the attitude of temporary Kosovo* authorities towards Serbian cultural heritage in Kosovo and Metohija. The aim is to point to the practice of active politics of oblivion which is imposed to the Serbs in Kosovo and Metohija and to offer a possible scientific-theoretical explanation of the causes, mechanisms and consequences of such politics in relation to cultural identity

FORGETTING, MEMORY, REMEMBRANCE

Forgetting is a necessary and natural process both for societies and cultures, as well as for individuals, unlike memory and remembrance, which call for putting efforts into the processing of information and designing methods of its preservation. From times immemorial, as wittily observed by Viktor Mayer-Schönberger (Mayer-Schönberger, 2009), forgetting has been a norm, and remembrance has been an exception. The neglected, yet quite important role of forgetting for the personality of individuals and collectives has been emphasized by philosophers (Nietzsche), psychologists (Freud), artists and writers, but rarely by researchers in the field of sociology, culturology and culture of remembrance.

Remembrance is essentially made up of two processes; the first one is keeping (storing) information, while the second one is its activation (calling to memory (Mayer-Schönberger, 2009), which is a characteristic of both individual and collective memory. The fine distinction between these two processes is reflected in the terminological distinction between remembrance and memory, which Aleida Assmann (2008) at the collective level of the processes distinguishes as archive and canon, while Kuljić (Kuljić, 2006) clearly distinguishes them as storing (memory) and actualizing the preserved content (remembrance). Together with identity and cultural continuity, remembrance may also be seen as part of the triad in which collective cultural memory is gained, as it is done by Jan Assmann. Although an Egyptologist by vocation and, therefore, directly interested in ancient civilizations, in

⁴ <https://www.koha.net/shtojca-kulture/404933/kisha-e-shen-premtes-ne-prizren-trashegimi-kulturore-universale-e-kosoves>

his research of cultural memory Assmann reaches the conclusion that it is undoubtedly an expression of meaning for the given cultural community and inextricably connected with collective identity. “Societies imagine images about themselves and continue through generations their own identity by building the culture of remembrance” (J. Assmann, 2005, p. 20). He clearly emphasizes the strengthening of identity as the first feature of cultural remembrance (J. Assmann, 2015, p. 65). In the frequently cited part of his essay “What Is a Nation?”, French historian Ernest Renan emphasizes collective memories as an essential connecting element of the nation; however, in the same text he states that forgetting is the key factor of the nation’s creation (according to Minarova-Banjac, 2018).

Concerning the forgotten, a question arises as to whether it has been lost from our memory or remembrance, i.e., whether the store information or our ability to reach it has been lost. As for individual memory, the dilemma has not been absolutely solved, while as for collective memory, we believe that forgetting is a two-fold process – it can be reached either by losing certain cultural content from the archive or from the canon, i.e., memory or remembrance. The consequences of these two different causes of forgetting are also different. In the first case, forgetting is an absolute and irretrievable process because information has been lost. In the second case, however, new social circumstances may lead to calling the memory suppressed into the archive because the road to information has been lost, but not information itself, so that the connection with it may be re-established.

The most radical form of forgetting would go in both directions: information is both deleted from memory and its reconstruction is prevented in remembrance through new symbolic forms of the expressions. This leads to absolute oblivion.

The social context in which the processes of memorizing and forgetting proceed is not a neutral environment, but a determinant of the possibility of memorizing. Collective memory and oblivion are the point of acting of political influences, social power and various particular interests. Apart from society being the one to offer the framework of memory and the necessary condition of memory, as Halbwachs writes (Halbwachs, 1992), by rejecting any possibility of remembering outside society, trans-generational forms of memory, political and cultural memory⁵ are directly shaped from top to bottom, relying on more permanent material perceptions, public events that include a larger number of people, and education; those are institutionalized forms of memory (A. Assmann, 2015, p. 76). Collective forgetting, just as collective memory, can be manifested only to a smaller extent as a spontaneous, necessary process conditioned by the limitations of memory. It is primarily a planned and designed, institutionally supported project. Therefore, just as we may speak of politics of remembrance, we may also speak of politics of forgetting, because collective memory is constituted in a combination of these two processes. Oblivion as official politics can be found as early as Ancient Greece, in 403 BC, when the memory of the crimes and misdeeds in the previous conflicts was forbidden by a decree, for the sake of reconciliation. The Peace Treaty of Westphalia contained the identical prohibition of memory, while oblivion as official politics was also proclaimed by Charles II and Louis XVIII (Connerton, 2011). Even when it is not explicitly formulated, politics of forgetting is

⁵ Unlike inter-generational forms of remembrance, individual and social, which are short-term, heterogeneous and unclear, developing (A. Assmann, 2015).

implicitly contained, for example, in Australia's attitude towards its Aboriginal population, in Spain's government politics after General Franco's death, or in Germany's government politics after the Second World War.

FORGETTING IN ALEIDA ASSMANN'S THEORY

The importance of memory, particularly after the Second World War, has been widely recognized both in theory and in practice, but forgetting has been nonchalantly overlooked as a simple lack of memory. However, forgetting also has its essence, different forms of manifestation and a social function.

Usually understood as antonyms, memory and forgetting are actually complementary processes in the dialectic of which collective memory is constituted. Selection of the content to be fixed, kept and incorporated into the existing culture also implies selection of what will be suppressed and left in the past because it does not suit the modern collective autobiography. Cultural memory is a dynamic phenomenon, always an expression of modern aspirations and, therefore, subject to change. In the interaction of remembering and forgetting, "cultural memory has a built-in capacity for current changes, for innovation, transformations and reconfigurations" (A. Assmann, 2015, p. 82).

Complete forgetting, just as complete memory, are rarely available extremes between which it is possible to distinguish different degrees and forms of memory. Analogously to her theory of memory, distinguishing passive and active memory, Aleida Assmann emphasizes two forms of forgetting in the dynamics of collective memory:

- 1) Active forgetting is the consequence of dissipation, neglecting and obsolescence of material traces, preserved relicts that are latently present and are the subject of archaeology;
- 2) Passive forgetting is the consequence of destruction, often violent, censorship or vandalism, in any case removal of memory, which leaves behind a gap (A. Assmann, 2018, p. 17).

Passive forgetting is not definite, but leaves the possibility of repeated remembering. On the other hand, active forgetting most probably will not be overcome. Destroyed monuments cannot be recreated; their copies are reconstructed or symbolically shown, but the degree to which they can re-actualize memory is lower than the original because the change of memory bearers has a determining effect on the possibilities of the symbolic expression (Vučković, 2022), which once again confirms the thesis of different degrees, contexts and modes of forgetting.

Practical manifestation forms of forgetting in the context of cultural memory are numerous. The typology of modes of forgetting offered by Aleida Assmann (A. Assmann, 2018) is, as the author herself states, incomplete, but even as such it constitutes a useful basis for examining manners and modes of forgetting. Erasing traces, concealing, hiding, keeping silent, ignoring, change of the function, neutralization, denial and loss are modes of forgetting, or manners in which oblivion is achieved (i.e., how to forget). On the other hand, the forms of forgetting described by Assmann (A. Assmann, 2018) may be understood in the context of their different functions for the culture in which they emerge (i.e., why something is forgotten).

FORMS OF FORGETTING AND THE DEMONSTRATION OF THEIR APPLICATION IN THE FUNCTION OF CHANGING SERBIAN CULTURAL IDENTITY IN KOSOVO AND METOHIJA

Like Schacter, who established seven “sins of memory” in his research of forgetting from the perspective of psychology and neuroscience (Schacter, 1999), and Connerton, who describes seven forms of forgetting⁶ in the domain of collective memory (Connerton, 2011), Aleida Assman classifies the forms of oblivion into seven categories, but does it in a different manner, primarily not assessing them as value positive or negative.

1. Automatic forgetting

The largest part of the past is lost in the natural course of change of generations. All preserved memories are only small part of what actually happened in the past. Automatic forgetting is exactly the basic form of forgetting as a natural and necessary process led to by limited memories, both individual and collective.

Automatic forgetting has its material side, reflected in the decline or in technical overcoming of the remnants of the past (rare technically overcome utility objects which can be seen in museums are the preserved items from a multitude of the forgotten ones), and its social side, based on the devaluation of the experiences of older generations (A. Assmann, 2018, p. 30).

Every form of collective memory is actually conscious opposing to this process and it, being automatic, is not part of the politics of oblivion except in terms of some content being given up so that it is not opposed through active politics of remembrance.

2. Delayed forgetting – entering the archive

The objects stored in archives, libraries or museums are elusive to automatic forgetting... “Although storing belongs to those boring activities, excessively neglected and seemingly less worthy, in the mnemotechnical process it still represents a founding and decisive factor”, Debray things, adding that “civilization exists if there are hangars, reservoirs, depots, warehouses, dams, larders etc.” (Debray, 2000, p. 30).

Aleida Assman interprets archiving as passive memory, which might be understood as a potential for remembering, because it is not part of the active culture of remembrance. The archive material is in the “state of latency” (A. Assmann, 2018, p. 36), between oblivion and memory. As stored memory, archive material may, depending on social circumstances and contemporary politics of remembrance, be either re-actualized, called to memory or, in Aleida Assman’s terminological register, it may transition into the canon, or with the passage of time it will leave the archive and fall into oblivion.

⁶ According to Connerton, positive forms of forgetting, are prescriptive forgetting, constitutive in the construction of a new identity and denial, while negative forms of forgetting are repressive deletion, structural amnesia, planned obsolescence and humiliating silence (Connerton, 2011).

War events in 1999 (as well as in the preceding years), forced migration of the Serbian population from Kosovo and Metohija and the disassembly of the institutions of the Republic of Serbia, including those directly dealing with the preservation of tangible cultural heritage, threatened the preservation of the already archived material and its further storage.

The most conspicuous example of the state of the archive (in the meaning of the term used by A. Assmann) and the attitude of the newly-established institutions in Priština towards storing Serbian culture, are the libraries. After the war, substantial part of the library fund of the largest library in the province, National and University Library "Ivo Andrić" in Priština became inaccessible to the community which is the bearer of memory stored in it, while part of it was transferred to Belgrade, and then to Kosovska Mitrovica, to the new premises from which, in the end, eviction was ordered⁷. The library in Gnjilane lost its entire fund, while many other school and university libraries were destroyed⁸. At the same time, the National Museum in Priština lost tens of thousands of exhibits, but at least they were preserved in the new institutional framework. The stored details about the past can also be found in monastery and church treasuries, which have been the target of numerous attacks and robberies because of their tangible value, but both symbolic and potential value for memory has been lost.

To all this we can also add the archives of many institutions, republic or provincial, and, finally, the University in Priština, whose archives have lost the necessary documents for drawing their history, as well as the possibility to reserve it clearly in memory.

Therefore, the archive is a crossroads from which the preserved material may fall into oblivion or be remembered; the direction is determined by institutional factors of collective memory which is determined by the current politics of remembrance. Since access to the archive material is largely prevented to the institutions of the Republic of Serbia, while the dominant political influence of the institutions of the self-declared state (including the domain of the politics of remembrance), delayed forgetting is gradually realized as factual forgetting.

⁷ <https://radiomitrovicasever.com/2024/05/10/uns-listu-jedinstvo-i-zaposlenima-u-univerzitet-skoj-biblioteci-nalozeno-da-se-isele-zbog-prodaje-poslovnog-prostora/>

⁸ Storing seems to begin constantly from scratch in Kosovo and Metohija. Each of the numerous war conflicts affected the archives, particularly libraries. History records that the Great Migration of the Serbs in 1670 also included the moving of the library of the Patriarchy in Peć; the library of Prizren-based Seminary was destroyed during the First World War, while its renewed fund was moved to Niš in 1999.

3. *Selective forgetting*⁹

Memory, as we have already mentioned, is always selective; it is a choice between what is preserved and what is rejected. Consequently, forgetting is also the subject of selection in two different ways. First, what remains after the selection of everything that is worth remembering and keeping is forgotten – namely, what is perceived as unimportant and, perceived like that, is not the subject of attention whatsoever. The other way is the conscious choice of what will not be established in collective memory, events, persons or pictures of the past which will not have its monuments, dates in the calendar of national holidays or be taught in school curricula. The first case implies forgetting by the model of loss, while the second case refers to deleting, concealing, hiding, keeping silent, or ignoring. In both cases, the selection criterion is compatibility with the values, the vision of the future, and collective identity.

Memory exists only and exclusively in society, while society assigns the tasks of remembering, even individual, but certainly collective, as Halbwachs established. The social frameworks of remembrance are “instruments used by collective memory in reconstructing the image of the past which is, in each epoch, in line with the society’s prevalent thinking” (Halbwachs, 1992, p. 40) and it is in these frameworks assigned by contemporary interests of society that selection is made. The key question regarding this form of forgetting is who actually makes this selection. The power to assign the memory frameworks in Kosovo and Metohija is mainly in the hands of the Albanian authorities in Priština, which use direct and forceful interventions to affect the selection of memory and of forgetting in the corpus of the Serbian community’s cultural identity.

Vidovdan (28th June) has undergone the selection process in Serbian culture, and it has been chosen and established as part of cultural memory. The symbolism of Vidovdan permeates entire Serbian culture and is a frequent motif in artistic creation, included in the calendar of national holidays. The monument complex in Gazimestan, the site of the Battle of Kosovo, the event from which Vidovdan and the Kosovo myth take¹⁰ their symbolism,

⁹ Although Aleida Assmann emphasizes selective forgetting as a special form of forgetting (A. Assmann, 2018), selectivity is actually an inherent feature of collective forgetting in all its manifestations. Even when it comes to delayed or repressive, constructive or defensive oblivion, it is the subject of selection, or the consequence of selecting what will be remembered. Even automatic forgetting is indirectly the consequence of selection: heritage left to decline has not undergone the selection process as worthy of being kept in memory.

¹⁰ The decline of the meaning of the Kosovo myth as an identity determinant of the Serbian nation is not reflected only on the local Serbian population, but also on the ethnic corpus as a whole and on its identity. The thorough redefining of the Serbian cultural identity in Kosovo and Metohija is seen through the prism of the ethnic conflict and imposition of oblivion with the aim of (de)constructing collective memory as the basis of legitimizing the new political order and attempts of establishing the statehood of Kosovo. For a deeper analysis, the process of deconstructing the Kosovo myth as one of the central threads of Serbian culture may also be seen in a broader context of the world capitalist system and ideology of neoliberalism. Antonić interprets “cultural-identity rethinking” as part of the cultural war and the disassembly of culture, which are applied on the periphery of the world system on the strong ethnic-cultural identities of “the disobedient” (Antonić, 2015; Antonić, 2016). “The abolition of integrative elements of Serbian culture is, in fact, the first step towards the conversion

is the place of the central celebration, the place of remembrance *par excellence* (Nora), of gathering and presenting (J. Assmann) of memory and the meaning it brings into Serbian culture. Namely, since collective memories are created and cited only in the social group we belong to, and this group offers us the “means/methods of their reconstruction”, monuments as a place of gathering and celebrations as a time of gathering confirm meanings in memory. This form of reconstructing memory of Vidovdan is systematically aggravated in Kosovo and Metohija in many different ways: through arrests, strict control measures assuming a repressive form and the general feeling of insecurity when coming to Gazimestan. That is why in 2023 the Diocese of Raska-Prizren even decided not to hold the church service in honour of Kosovo heroes in Gazimestan, but in the Monastery of Gračanica¹¹.

The events from the common Serbian-Albanian past, those not in compliance with the official politics of constructing Kosovo identity are also selectively suppressed into oblivion. The imposition of the name *Kosovo* (or even *Kosova*) and suppressing the name *Metohija*¹² from the name of this province and its rare mentioning pushes it into oblivion with all the semantic and historical wealth it contains in itself.

4. *Forgetting which punishes (damnatio memoriae) and repressive forgetting*

Oblivion which punishes is most directly conditioned by the political environment. The historical roots of this practice are found in the Roman Empire, where *damnatio memoriae* represents the Senate’s decision to symbolically remove the previous emperor from memory, in an act of the retrospective abolition of power (Whitling, 2010). This form of coerced forgetting is applied to the enemy as a punishment denying the enemy’s existence. “People whose name has been deleted from the annals and removed from stone monuments symbolically die for the second time” (Assmann, 2018, p. 47). *Damnatio memoriae* is a rather conspicuous practice, semantically rich because what is desired to be deleted speaks volumes about the one who makes a decision about such deletion.

Repressive forgetting is most directly imposed as the deprivation of the right to memory, which means that it is a conspicuous form of the politics of forgetting. The selection of the past events condemned to oblivion is determined by established memory frameworks, and repressive measures suppress what must not be found within such frameworks, because it is not compatible with the group’s constructed self-perception. Every politics of remembrance implies control (of the perception) of the past in line with Orwell’s motto: “Who controls the past, controls the future; who controls the present, controls the past” (Orwell, 1968) – in this form of forgetting, this assumes a particularly repressive character. There

(decomposition) of the ‘people’ into ‘population’, and of the ‘state’ into the ‘territory’. When this deconstruction has been completed, it is very easy to form the ‘material’ obtained in this manner into new and more desirable structures” (Antonić, 2015, p. 40).

¹¹ <https://radiokontaktplus.org/glavna/erp-ove-godine-bez-tradicionalnog-vidovdanskog-parastora-na-gazimestanu/31155/>

¹² The Serbian language and the Cyrillic script are suppressed in different ways (see Reljić, 2013), and “without the language and the script, it is difficult to speak about ethnic-cultural identity” (Šuvaković, Kragović, 2015, p. 301).

are numerous examples and varieties – the destroyed statues of the Buddhas in Bamiyan, the removal of the Soviet monuments in post-Soviet countries, burning down the Jewish books in Nazi Germany, celebrating the Victory Day in Europe without the presence or mention of Russia, the memorial plaque in Kazani with the dedication “To the killed fellow citizens” etc.

The destruction of the Serbian cultural monuments in Kosovo and Metohija, in its scope and systematicity, reached the proportions of a culturicide (Vučković, 2021). The medieval monasteries and churches, including those protected by the UNESCO, secular monuments in honour of important persons and events from Serbian history (Vuk Karadžić, Dositej Obradović, Njegoš), street names and toponyms, were mostly erased from the map of Kosovo and Metohija in the past twenty-five years. Everything remaining of Serbia in its name became subject to the punishment of deletion from memory. Special attention should be paid to the fact that the monuments in honour of anti-fascist struggle were also removed¹³, which indirectly confirms Šuvaković’s attitude that the value of anti-fascism¹⁴, together with Serbian Orthodox Christianity (Saint Sava’s Orthodoxy), the Serbian language, the Cyrillic script, the Kosovo covenant, unity, solidarity and love for freedom, constitute identity determinants of the Serbian nation (Šuvaković et al., 2024).

That graveyards and tombstones are the first mnemotechnical instruments can also be seen from the attitude of Priština’s institutions towards them. The Serbian graveyards testify about the continuity of the Serbs’ life and culture in Kosovo and Metohija, so they had to be pushed into oblivion – by destroying them, by desecrating them, by placing concrete over them... (Reljić, 2020).

However, the worst cynicism that stands out is the displacement of the memorial to the liberators of Priština on the occasion of the French-German ceremony in honour of the Armistice Day on 11th November 2023, in the military part of the Orthodox graveyard in Priština. The French and the German ambassadors made a joint statement in which they clarified that in the previous years this ceremony had been “tainted by polemics in certain media in Kosovo regarding the presence of the monument built in honour of the Serbian soldiers who were killed between 1912 and 1918”¹⁵, so that the monument was moved “several meters away” in order not to be seen in photographs and video recordings.

¹³ In case they were not removed, these monuments were subjected to semantic redefining, such as the Partisan Graveyard in Priština, where next to the victims of fascism, the warriors of the UÇK were also buried (Vučković, 2021).

¹⁴ Contrary to this, Kuljić opposes the values of anti-fascism (as a symbol of rationalism, multiculturalism, brotherhood and unity, and the left wing) and Hilandar (as a symbol of religious and national exclusivism, conservatism and the right wing) as two opposing value orientations in the Serbian culture of remembrance (Kuljić, 2006a). Although opposing tendencies may be seen in every society, including the Serbian society, especially in the periods of great social turbulences and, in the end, the culture of remembrance implies the plurality of memories, we find unsubstantiated this exclusive opposition of the values of Orthodox Christianity (symbolized by Hilandar) to anti-fascism, because in the essential characteristics of both value patterns there is no opposition of this kind. If the tendencies opposite to anti-fascism exist in the Serbian culture of remembrance after all, it is unjustified to associate them with the values of Orthodox Christianity.

¹⁵ <https://kossev.info/francuska-i-nemacka-ambasada-potvrdile-da-su-pomerile-spomenik-srpskim-vojnucima-pritom-razocarani-zbog-pogresnog-tumacenja-njihovog-gesta/>

The bodies of the interred soldiers, according to the ambassadors, had not been moved, whereas this statement practically represents the essence of the culture of remembrance in the social-constructivist theoretical perspective – the past cannot be changed, but memory is repeatedly constructed in new social circumstances.

*5. Defensive and complicit forgetting
for the sake of protecting perpetrators*

Defensive forgetting is strived for with the aim of protecting one's own identity or contemporary interests from the "sins" of the past. Covering traces of the past in collective memory of a society is implemented when it may become the basis for condemnation. Complicit forgetting can also be encouraged due to taboos, in the cases of abuse, particularly sexual.

The famous phrase that history is written by the victors succinctly expresses the essence of this form of forgetting, because "history is neither glorious nor shameful, but only our relationship towards it can be glorious or shameful, and it is closely connected with the consensus about who decides what, why and how will be remembered, interpreted and presented" (Božić Marojević, 2022, pp. 261–262). After a conflict, each of the opposing sides remembers its victories and victims on its side, but not its misdeeds and victims of those misdeeds. All great victories have been preserved in collective memory as pure and morally indisputable, although they are most frequently purified by oblivion.

Serbian victims from the war in Kosovo and Metohija are suppressed into oblivion, with the complicit silence about the crimes against the Serbs. This is the same, defensive filter of oblivion which is also used for the memory of the role of the UÇK, glorifying and morally honouring its role of a military (and not terrorist) organization. Adem Jashari assumes the proportions of a mythical hero. The date of his death is marked as a national holiday in Kosovo*; he is called the father of the nation, while the fight of the UÇK, whose member Jashari was, is described as epic¹⁶. The memorial in his honour was built in Prekaz, the Priština airport is named after him, as well as the army barracks in Priština, while a monument in his honour stands in front of the airport. However, the actions of the UÇK, and all its civilian victims, both Serbian and Albanian, are pushed into oblivion, while defensive silence also conceals the fighting methods and clashes with all those thinking differently. The respect for this image of the past is also imposed on the Serbs by honouring the fallen fighters in the Parliament of Kosovo*, while complicit oblivion also includes the victims, both Serbian and Albanian, of the NATO aggression, while the date of the end of the bombing campaign is celebrated as the Liberation Day¹⁷.

The attitude towards the recent past also confirms that the essence of cultural memory is not factual, but value-normative, so that the same events in Kosovo and Metohija are differently remembered in the Serbian and Albanian visions. That it is, nevertheless, imposed oblivion can be concluded from the criminalization of the public examination of

¹⁶ <https://kossev.info/od-danas-na-kosovu-trodnevna-epopeja-ovk-oda-jasariju-i-ovk-hvalospevikbs-uzdizanje-istorije/>

¹⁷ <https://www.glasamerike.net/a/balkan-kosovo-proslava-25-godina-od-dolaska-medjunarodnih-snaga-nato/7652790.html>

the official picture of the past. In 2019, Ivan Todosijević, President of the Interim body of the Municipality of Zvečan, was sentenced to prison because of his statement that the Račak case was invented and used as the cause for bombing the Federal Republic of Yugoslavia¹⁸. Although his sentence was annulled, the prohibition of memory remained in force.

6. Constructive forgetting: tabula rasa in the service of the new political or biographical beginning

In this form of manifestation, forgetting shows all its positive aspects, putting itself into the function of overcoming loss in order to construct a new identity in new social circumstances. Radical social changes demand “entering” new content into collective identity, even radical redefinition of collective memory. Revaluation of the past is conducted through suppressing the memories which are not in compliance with the values of that social group in order to create some room for the new ones.

Constructive forgetting is frequent after civil wars, as an assumption of ensuring peace and cohabitation: the unfortunate common past is forgotten for the sake of the happy common future. Such flow of thought could be found in the European politics after the Second World War, and was practically applied in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia as well.

The whole process of constructing Kosovo identity at the manifestation level has the features of constructive oblivion. It is presented as overcoming the history of opposed religious and ethnic identities through the construction of new civil identity. That is why the elements suppressed into oblivion are those of the Serbs’ cultural memory which cannot fit in with this new identity. Since that process is not part of the aspirations of the Serbs (or the Albanians) in Kosovo and Metohija¹⁹, it is an imposed form of oblivion.

It is reflected in the attempts of renaming Serbian cultural heritage and in the reconstruction of Orthodox churches, but also with the changing of their history. Only in the course of last year, the Ministry of Culture of Kosovo*, without consulting the Serbian Orthodox Church, began the reconstruction of the Orthodox churches in the villages of Vinarce and Gornji Strmac, which are simultaneously labelled as Roman Catholic churches and part of Kosovo heritage²⁰.

7. Therapeutic forgetting, removing the burden of the past

Therapeutic forgetting is also aimed at overcoming the past of violence, but in a manner different from the above-listed ones. In it, the firm interdependency of memory and oblivion reappears, which actually constitute two stages of removing the burden of the

¹⁸ <https://www.politika.rs/scc/clanak/521595/Ivan-Todosijevic-osuden-na-godinu-dana-zatvora-zbog-izjave-da-je-Racak-izmisljen>

¹⁹ Non-acceptance of Kosovo identity, particularly among the Serbian and, to a certain extent, among the Albanian respondents, confirms the findings of the extensive research into collective identities in Kosovo and Metohija (for more details, see: Popić, 2021, and for collective identifications in Kosovo and Metohija, see: Popić, 2024).

²⁰ <https://www.kosovo-online.com/en/news/society/kosovo-ministry-culture-has-placed-church-gornji-strmac-under-protection-too-26-12>

past. The first step is, therefore, facing the past, and the second – its overcoming with the aim of achieving peace, analogously to Christian confession or Freud's psychoanalysis. "By introducing political rituals of repentance and emphatically participating in the remembrance of the victims, society helps in making the burden of the past lighter", it enables "a new beginning, and traumatic history can become the past" (Assmann, 2018, str. 63).

However, the intensive politics of remembering and forgetting in Kosovo and Metohija is not going in that direction. The forms of therapeutic forgetting which can be recognized in public discourse are those found on the first step, unilaterally though, as requests for Serbia's apology for Albanian victims²¹, which also shows that they are not in the function of reconciliation, but they still legitimize the order the imposition of which has been attempted.

CONCLUSION

In the case of Prizren-based Church of the Holy Virgin of Ljeviš, all the above-listed forms of coerced forgetting are combined and the complete picture is created of the politics of imposing the oblivion of Serbian culture in Kosovo and Metohija.

After the desecration of the church in 1999, the members of international forces in Kosovo and Metohija surrounded it with barbed wire and closed it for visits and church service, thus abandoning it to automatic forgetting, as well as the repetition of ritual practices, thus abandoning it to automatic forgetting and/or decline. Cultural memory relies on the objectivized cultural forms, as well as the repetition of ritual practices through ceremonies and public gatherings. When the latter element was lost, the Church of the Holy Virgin of Ljeviš was simultaneously suppressed to the archive, to the state of latency as a place of memory. All semantic layers of the long past of this church make its cultural value, but the episodes from that past are selectively erased in order to erase it from Serbian cultural memory, while its pre-history is reconstructed on flimsy historical foundations, as it is done by Agon Rrezja, as well as numerous popular texts or tourist guides²².

The Church of the Holy Virgin of Ljeviš has also been subjected to *damnatio memoriae* – its Serbian name and prefix have been deleted from popular publications, and it has been presented as a Dardanian or Byzantine sanctuary (Pavličić, 2015) and, finally, the church itself was pulled down and burnt twice, in 1999 and 2004. Its size and value, but also the fact that it under UNESCO's protection, did not allow its complete deletion, so that constructive forgetting was applied: in the function of constructing a new identity, the Church of the Holy Virgin of Ljeviš is included in the complex of Kosovo cultural heritage. The whole

²¹ <https://www.info-ks.net/vijesti/kosovo/30931/izvinjenje-bivsih-srpskih-zvanicnika-nedovoljno>

²² This is how one of the tourist guides describes the Church of the Holy Virgin of Ljeviš: "The Church of Saint Petka (6th – 16th century). Long before the arrival of the Slavs in Prizren, this church served as the sanctuary to local inhabitants, the Dardanians. (...) Later on, Christian-Slavic-Orthodox occupiers renamed the church 'Shën Premta' into 'Saint Petka' or, in translation, 'Saint Friday'. In the second half of the 18th century, when Prizren was occupied by the Ottomans, the church was converted into a mosque (1756) by adding a minaret to it and by calling it 'Džuma Mosque', or in translation 'Friday Mosque'. When the occupier was overthrown, the minaret was removed from the mosque and replaced by a church bell. Once again it is renamed into 'Saint Petka' (*sic!*)" (according to Pavličić, 2017, p. 500).

text by Rrezja can be interpreted in that light. Moreover, there is complicit silence about this “Albanian”; “Illyrian” or “Dardanian” sanctuary being destroyed by those who claim that it belongs to their culture. Among the above-listed forms of forgetting, in the case of the Church of the Holy Virgin of Ljeviš we cannot find only therapeutic forgetting, because it would imply facing the past, its recognition²³ and overcoming the conflicts potentially generated by the deliberate pushing this past into oblivion.

The concepts of collective memory and collective identity may be accepted only in togetherness, according to Assmann (A. Assmann, 2015), so that any thinking about of collective memory simultaneously refers to a certain collective identity. By considering its past, “the group gains awareness of its identity in time” (Halbwachs, 2015, p. 58), and that is why every radical change in memory also means the disruption in the continuity and the change of identity.

That forgetting is not necessarily the violation of ethical norms or a bad phenomenon is proved by a consensus among the researchers of memory and remembrance – from neurologists and psychologists to philosophers and sociologists. Connerton (Connerton, 2011) distinguishes as many as seven types of forgetting, three of which he calls positive and/or successful in the function of maintaining social cohesion; however, he calls the other four types explicitly imposed contrary to the will and interest of those on whom they are imposed. The changes in the patterns of remembrance by imposing oblivion alter the essence of identity and, thus, lead to its change. Since in that case oblivion is not an expression of the values of the group itself and the image it builds about itself, but imposed externally, this is a forced identity change.

The meta-narrative of Kosovo (Albanian) aspiration towards statehood relies on the theses of historical primacy in Kosovo and Metohija, the “genocide” committed by the Serbs and the “heroic struggle of the UÇK” which had a “liberation character”; these are the matrices on which collective memory is built. None of these aspects has room for Serbian cultural remembrance and it is subjected to the systematic imposition of oblivion. Nietzsche was absolutely right when saying that life is impossible without forgetting (Nietzsche, 2021), but meaningful life is impossible without remembering.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Antonić, S. (2015). Cultural War as a War for Identity. In: A. Petrović, M. Knežević (eds.). *Politics, Identity, Tradition*, 23–44. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet. [In Serbian]
- Antonić, S. (2016). *Dismantling of Culture: Contributions to the Sociology of Serbian Society*. Beograd: Catena Mundi. [In Serbian]
- Assmann, A. (2015). Memory, Individual and Collective. In: M. Sládeček, J. Vasiljević, T. Petrović Trifunović (eds.). *Collective memory and Politics of remembrance*, 71–86. Belgrade: Zavod za udžbenike; Institut za filozofiju i društvenu teoriju. [In Serbian]

²³ One of the facts in the past of the Holy Virgin of Ljeviš which should be respected in this manner is that it was the subject of a semantic redefinition, converted into a mosque in which the service was held on Friday (Džuma Mosque or Friday Mosque), from where the name Saint Petka derives and was used for a period of time after the church resumed its original function.

- Assmann, A. (2018). *Formen des vergessens*. Belgrade: Clio. [In Serbian]
- Assmann, J. (2015). Collective memory and cultural identity. In: M. Sládeček, J. Vasiljević, T. Petrović Trifunović (eds.). *Collective memory and Politics of remembrance*, 61–70. Belgrade: Zavod za udžbenike; Institut za filozofiju i društvenu teoriju. [In Serbian]
- Assmann, A. (2008). Canon and Archive. In: A. Erll, A. Nünning, S. Young (eds.). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, 97–109. Berlin, New York: Walterde Gruyter.
- Assmann, J. (2005). *Daskulturelle Gedatchnis*. Zenica: Vrijeme. [In Serbian]
- Božić Marojević, M. (2022). Remembering Contested Legacies of the Pastor When the Culture of Remembrance Gives Way to the Cancel Culture. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 52 (4), 259–275.
- Connerton, P. (2011). *The Spirit of Mourning: History, Memory and the Body*. Cambridge University Press.
- Debray, R. (2000). *Introduction à lamédiologie*. Belgrade: Clio. [In Serbian]
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago and London: The University of Chicago Pess.
- Halbwachs, M. (2015). Collective and Historical Memory. In: M. Sládeček, J. Vasiljević, T. Petrović Trifunović (eds.). *Collective Memory and Politics of Remembrance*, 29–60. Belgrade: Zavod za udžbenike; Institut za filozofiju i društvenu teoriju. [In Serbian]
- Kuljić, T. (2006). *Memory Culture: Theoretical explanations of the use of the past*. Belgrade: Čigoja štampa. [In Serbian]
- Kuljić, T. (2006a). The new (changed) pastas value factor of development. *Sociologija*, 48 (3), 219–230 <https://doi.org/10.2298/SOC0603219K>
- Mayer-Schönberger, V. (2009). *Delete: The Virtue of Forgetting in the Digital Age*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Minarova-Banjac, C. (2018). *Collective Memory and Forgetting: A Theoretical Discussion*. (Centre for East-West Cultural & Economic Studies; No. 16). Bond University.
- Nietzsche, F. (2021). *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*. Beograd: Ukronija. [In Serbian]
- Orwell, G. (1968). 1984. Beograd: Jugoslavija. [In Serbian]
- Pavličić, J. (2015). Oblivion and Models of Care and Protection: Church of the Holy Virgin of Ljeviš in Prizren. In: S. Pajić, V. Kanački, *Artistic Heritage and War & Music and Media* (Book III), 111–124. Kragujevac: FILUM. [In Serbian]
- Pavličić, J. (2017). Serbian monumental heritage in Kosovo and Metohija in the light of contemporary the orison cultural heritage. In: D. Vojvodić, M. Marković, *The artistic heritage of the Serbian people in Kosovo and Metohija: History, identity, endangerment, protection*, 485–505. Belgrade: SANU. [In Serbian]
- Petrović, J., Šuvaković, U., Nikolić, I. (2024). The Relationship between the Level of Religiousness of the Christian Orthodox Female Students of Teachers' Education Faculties in Serbia and Their Attitudes towards Orthodox-Moral Issues. *Religions* 15: 809. <https://doi.org/10.3390/rel15070809>
- Popić, S. (2021). *(De)construction of collective identity in Kosovo and Metohija (doctoral dissertation)*. Niš: Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu. Available at: https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_21879 [In Serbian]

- Popić, S. (2024). The sustainability of ethno-religious identity as the dominant form of collective identification in Kosovo and Metohija. *Sociološki pregled*, 58 (2), 324–346. <https://doi.org/10.5937/socpreg58-49026>
- Reljić, M. (2013). *The Serbian language in Kosovo and Metohija: sociolinguistic and linguo-cultural aspects*. Beograd, Kosovska Mitrovica: SANU, Filozofski fakultet. [In Serbian]
- Reljić, M. (2020). *Serbian cemeteries in Kosovo and Metohija: destroyed monumental and linguistic heritage*. Novi Sad: Matica srpska. [In Serbian]
- Schacter, D. L. (1999). The seven sins of memory: insights from psychology and cognitive neuroscience. *American psychologist*, 54 (3), 182–203.
- Šuvaković, U., Kragović, B. (2015). Globalization and Cultural Identities (with special retrospection to Kosovo and Metohija. In: V. Vukotić et al. (eds.). *Globalization and Culture*, pp. 297–303. Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Vučković, B. (2021). *Media Transmission and Preservation of Serbian Cultural Identity in Kosovo and Metohija (1999–2015)* (doctoral dissertation). Filozofski fakultet, Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici. Available at: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/18844>
- Vučković, B. B. (2022). Changing the carriers of cultural memory through the prism of Debray's mediological theory. *Sociološki pregled*, 56 (1), 141–164. doi:[10.5937/socpreg56-36662](https://doi.org/10.5937/socpreg56-36662)
- Whitling, F. (2010). *Damnatio Memoriae and the Power of Remembrance*. In: M. Pakier, B. Strâth (eds.). *A European Memory? Contested histories and politics of remembrance*, 87–97. New York/Oxford: Berghahn Books.